

БОГ НЕ ПОМЕР, ОДНАК ТРЕБА ВВИТИ ЙОГО ("Лист до батька" Ф. Кафки)

Спираючись на лист Ф. Кафки до батька, автор припускає, що стосунки з батьком ілюструють ставлення Кафки до трансцендентної сили взагалі, а відтак і до власного письменництва. Залучивши до інтерпретації праці З. Фрейда, Е. Фромма, Е. Канетті, Ж. Батая, М. Бланшо, а також твори, щоденники і листи самого Кафки, стаття розкриває трагічність внутрішнього діалогу та неможливість для творця "зняти" цей конфлікт.

Серед творчої спадщини письменника, якого дехто вважав атеїстом, а дехто — кимось на зразок середньовічного іудейського законовчителя, який схиляється перед неосяжною величиною грізного Бога [1], існує цікавий документ — "Лист до батька", який батькові до рук так і не потрапив. Важко вирішити, чи цей, за визначенням Е. Фромма, "класичний" документ (ласий шматочок для фрейдистів) є приватним листом (і тоді він виступає яскравим свідченням неподоланого комплексу Кафки-чоловіка), чи писався він радше як літературний твір (адже навіть з описання Кафкою власних заборів прозирає художник). Чи батько — тільки символ Влади та Авторитету, тільки характер, тип (як у комедіях — "Ревнивець" або "Заздрість"), чи його голосом промовляє грізний Бог, а чи сам він є богом для наляканого й закомплексованого хлопчика, — "Лист" є офортом (в гойївському розумінні), з якого можна висувати безліч смислів: тут поєдналися революційний маніфест і Давидів псалом, сповідь психічно хворого та жорстка промова прокурора.

У праці "Тотем і табу" З. Фрейд визначає релігію як похідну від прадавньої влади батька — пана всієї орди: в житті людського роду відбулося дещо подібне до того, що відбувається в житті індивідів. У прадавні часи сильний самець був паном та батьком усієї орди, необмеженим у своїй владі, що базувалася на насильстві. Всі істоти жіночої статі були його власністю. Доля синів була суворою: коли вони викликали ревності батька, то або умертвлялися, або каструвалися, а чи виганялися. Найрішучішим кроком до зміни цього першого типу "соціальної" організації, напевне, було

об'єднання вигнаних братів. Вони долали батька та, за звичаєм тих часів, грубо пожирали його. *Братине тільки ненавиділи і боялися батька, а й вважали його за вірець, і кожен насправді прагнув посісти батькове місце.* Канібалістичний акт стає тепер зрозумілим як спроба забезпечити собі ототожнення з батьком через введення якогось його шматка у власне тіло. (В страху ще не розділилися позитивне та негативне, симпатія та антипатія; таким же чином Фрейд пише про табу: "ще немає поділу на святе і нечисте" [2]). Усвідомлення небезпечності та безуспішності боротьби між братами за батьківську спадщину, пам'ять про спільно здійснений акт визволення привели врешті-решт до суспільної угоди. Однак, пам'ять про батька не вмирала в період "союзу братів". Замінником батька робився якийсь сильний звір (звірофобії дітей Фрейд розшифровував як форми страху перед батьком). У такому ставленні до звіра-тотема повністю збереглася первісна амбівалентність емоційного ставлення до батька. Тотем вважався, з одного боку, тілесним прабатьком та духом-захисником клану, його шанували й берегли, а з іншого боку, встановлювали святковий день, коли колективно його вбивали та пожирали (ніхто не наважувався ухилитися від цієї трапези, вона була святковим повторенням батьковбивства, від якого брали початок громадський лад, моральні закони та релігія). Отже, ми маємо право бачити в тотемізмі першу форму виявлення релігії в історії людства, вважає Фрейд. Багатьом спостерігачам впадало у вічі, з якою точністю ритуал християнської євхаристії (символічне поглинання крові й тіла Бога) відтворює сенс і зміст старої тотемічної трапези [3]. Тотемна тварина поступа-

ється місцем Богові шляхом вельми чітких переходів. Спершу людиноподібний бог ще носить голову звіра, пізніше він любить перетворюватися на цю конкретну тварину, потім тварина стає священною та найулюбленішою супутницею бога чи бог вбиває цю тварину та отримує за це відповідне прізвисько. Із об'єднанням народів у більшій союзі боги також організуються за родовим, ієрархічним принципом. Один з них часто стає верховним володарем богів та людей. По тому робиться непевний наступний крок — вклоняться тільки одному богові, і, нарешті, приходить рішення наділити всією міццю одного-єдиного Бога, не терплячи поряд з ним жодних інших богів. Лише на цьому шаблі відроджується вся велич батька первісної орди [4].

Для кожного члена клану існувало тільки дві можливості: безумовне підкорення і, певною мірою, безтурботність (чи бездумність), або необмежена влада (а з нею воля й відповідальність). Недарма відрив від материних грудей Фройд називав травмою: аби стати людиною (тобто набути волю й самовладність), мусиш зробити цей крок (за Камю, свідомість бунтівного раба народжується в нього разом з бунтом; за Кіркегором, жало (голос Бога) вражає плоть, одночасно вперше її виявляючи, жало занурюється у внутрішнє — його неможливо витягти іншим чином, як тільки виконавши команду Бога [5]), однак боляче буде завжди — такою є людська натура. "Кожна людина живе за ґратами, які вона носить у собі. Люди лякаються волі та відповідальності. Тому вони воліють ховатися за ґрати тієї в'язниці, яку самі вибудовують навколо себе" [6].

Батько Франца — Герман Кафка, походив із родини сільського різника, в дитинстві біднував, по тому "вбився" у господаря галантерейного магазину та дрібної фабрики. Батько був людиною владною, для нього користь обмежувалася цінностями безпосередньої дії; батько позначав превалювання мети над плинністю життя — принцип, якого дотримується більшість дорослих людей (з "Листа": "Ти сам, власними силами так багато зробив, що відчував безмежну довіру до власних суджень... Сидячи у своєму кріслі, Ти керував світом... Ти був огорнений у моїх очах тією таємничістю, що її мають усі тирани, чие право засноване на їхній особистості, а не на розумі." [7]). Франц жив по-дитинному, як будь-який справжній письменник, що керується миттєвими бажаннями [8]. За Фроммом, батько, що цікавиться практичними справами, розчарований сином, зацікавлення якого — в області ідейних і теоретичних досліджень (Франц поведився так, що світ зацікавленої діяльності, світ промисловості й торгівлі не сприймав його;

він прагнув залишитися в дитинності мрій [9]; він вирішив показати невгамовні примхи своїх героїв, їхню дитинність, тривожну легковажність, скандальну поведінку й очевидну неправоту позицій; він бажав, аби існування якогось безпричинного світу, де почуттями не можна керувати, було *самовладним* [10]). Якщо в батька власницьке ставлення до сина, то він сприймає його несхожість як неповноцінність. ("Щодо будь-якої дрібнички Ти Твоїм прикладом... запевняв мене у *моїй нездатності*" [11]; з щоденника: "Сон, який я бачив нещодавно: Я їхав з батьком по Берліну в трамваї... Ми приїхали до якоїсь брами... За брамою височіла стрімчаста стіна, батько, майже танцюючи, піднявся нею, ноги його летіли, так легко йому це було. Звичайно, було щось жорстоке в тому, що він зовсім не допоміг мені, адже догори я видався з неймовірними зусиллями, на чотирьох, постійно зриваючись, наче піді мною стіна ставала ще стрімкішою. Неприємно було і те, що стіна була вкрита людським калом, шматки якого чіплялися до моїх грудей..." [12]). Оскільки дитина вірить, що має бути схожою на батька, її невдачі викликають у неї муки сумління, ("...всі мої думки перебували під Твоїм важким гнітом, у тому числі й думки, які не збігалися з Твоїми, і в першу чергу саме вони. Над усіма цими, нібито незалежними від Тебе думками з самого початку тяжів Твій осуд. Я не міг залишатися сміливим, рішучим, впевненим, веселим з того чи іншого приводу, якщо Ти був проти чи якщо можна було просто припустити Твій осуд." [13]). У намаганні звільнитися від цих уявлень про необхідність бути схожим до батька і стати "самим собою" син часто відчуватиме важкий тягар провини за цей "злочин", а відтак він не раз опиниться на грані відчаю перед тим, як відвоює свободу [14].

Батькові міць, владність, безкомпромісність викликали страх ("...я цілком складаюся з нього, і, можливо, він — це найкраще, що є в мені" [15] — блаженні вбогі духом), переконували у власній жалюгідності. ("Мене пригнічувала сама твоя тілесність. Я згадую, наприклад, як іноді ми роздягалися в одній кабіні. Я — худорлявий, слабкий, вузькогрудий, Ти — сильний, великий, з широкими плечима. Вже у кабіні я видавався собі жалюгідним, причому не тільки у порівнянні з Тобою, але в порівнянні з усім світом, адже Ти був для мене *мірою всіх речей*" [16]). А нездатність і жалюгідність доводили, що без найвищого рішення жити неможливо.

Сам Кафка так коментує оповідання "Вирок": у Георга немає нічого — загальне повністю гуртується навколо батька (фірма, яку син успадкував від батька, пам'ять матері, навіть друг Георга; наречена ж ще не належить йому); і

тільки тому, що в нього самого більше нічого немає, на нього так сильно діє вирок, який цілком заступає йому доступ до батька" [17]. Син не вважає вирок батька справедливим, однак сам же приводить його до виконання, немовби визнаючи міру власного приниження [18] ("...якби я одружився, я став би рівним Тобі... А це вже забагато — досягти такого неможливо" [19]). Світ поділявся для нього на три частини: перший світ, де він — *раб*, жив у підкоренні законам, придуманим тільки для нього і яких він ніколи, невідомо чому, не зможе чітко дотримуватися (ця думка примушує його широ страждати); в другому світі, безкінечно від нього далекому, жив батько, який панував і наказував; у третьому ж світі жили решта людей, щасливі й вільні від наказів та підкорення [20].

Бунтує, залишаючись у дитинності мрій, бунтує, усвідомлюючи власне приниження (влада авторитету ставиться під питання тільки за намагання людини *припинити бути річчю і самій стати творцем*, однак тією мірою, якою людина відчуває свою залежність від трансцендентної сили, сама її продуктивність і ствердження її власної волі викликають у неї відчуття провини; це відчуття провини знесило людину, роблячи її ще покірливішою, аби спокутувати її прагнення стати своїм власним законом і творцем [21]). За Камю, своїм протестом раб утверджує існування пана, проти якого бунтує. Одночасно він демонструє, що тільки від нього залежить панська влада, і цим утверджує власну. Батько лякає сина, однак ще більше лякає двозначність того запалу, з яким "принижений" син доводить провину батька ("Для мене у дитинстві *все, що Ти вигукував мені, було просто небесним заповітом, я ніколи не забував цього, це залишалося для мене найважливішим мірилом оцінки світу, насамперед оцінки Тебе самого, і ось тут Ти виявлявся абсолютно непослідовним*" [22]). У романі "Процес" К. бунтує проти авторитетів: він відчуває тиск з їхнього боку, відчуває провину, але при цьому ненавидить їх та усвідомлює їхню моральну недосконалість [23]). Бути сином — невже це доля Кафки? У провині батька проглядає врятування сина, та для цього син має припинити бути сином власного батька, припинити бути його малим *двійником* [24], втекти в дитинність мрій від світу зацікавленої діяльності, в слово — від світу промисловості і торгівлі, в хтонічність (світ хаосу і безвладдя) — від земного владного світу ("Іноді я уявляю собі розгорнуту карту світу і Тебе, розпростертого поперек неї. І тоді мені здається, начебто для мене мова може йти тільки про ті області, які або не лежать під Тобою, або розташовані за межами Твоєї досяжності. А їх — відповідно до моїх уявлень про твій розмір — ой

як небагато" [25] — підземне — ось притулок сина, раз відомо, що поверхня землі захоплена батьківським тілом [26]). І там, у своєму царстві, стати власним богом і законом (тобто людиною, а не річчю), самому стати батьком (отже, *двійником! — батьковбивця Кронос стає жертвою батьковбивства*). За Фроммом, обов'язок визнання переваги авторитету відображено в кількох заборонах. Найзрозуміліша з усіх — заборона відчувати себе, а тим більше намагатися стати *подібним до авторитету*, оскільки це суперечило б його безумовній перевазі та унікальності. Дійсний гріх Адама та Єви полягав у їхній спробі стати подібними до Бога [27].

Усі свої твори Кафка гадав назвати "*Слокусою* вирватися з-під батьківського впливу". Спокуса — це відкритість гріховному. Отже, власне прагнення припинити бути річчю і самому стати творцем Кафка сприймає як богохульство! — "Клянусь, человек слабее и ниже создан, чем ты о нем думал! ... Он слаб и подл. Что в том, что он теперь повсеместно бунтует против нашей власти и гордится, что он бунтует? Это гордость ребенка и школьника. Это маленькие дети, взбунтовавшиеся в классе и выгнавшие учителя. Но придет конец и восторгу ребятишек, он будет дорого стоить им. Они ниспровергнут храмы и зальют кровью землю. Но догадаются наконец глупые дети, что хоть они и бунтовщики, но *бунтовщики слабосильные, собственного бунта своего не выдерживающие*. Обливаясь глупыми слезами своими, они сознают наконец, что создавший их бунтовщиками, без сомнения, хотел посмеяться над ними. Скажут они это в отчаянии, и сказанное ими будет богохульством, от которого они станут еще несчастнее, ибо *природа человеческая не выносит богохульства* и в конце концов сама же всегда и отмстит за него" [28].

Важко вирішити, що лякало Франца більше: авторитарність батька, власна нездатність підкорятися чи страх перед цією нездатністю. Батай вважає, що Кафка не хотів вирватися з-під влади батька по-справжньому. Він бажав жити там як ізгой. Він з самого початку знав, що його вигнано [29]. Чим пояснити таке бажання? Огидою перед давнім ритуалом? Чи тим, що все, від чого він тікав, споконвіку текло в його жилах? Тут варто пригадати Мітю Карамазова з двома його безоднями. Що роздирило Мітю? Що катувало Івана (в чернетках Достоєвський називає його "Вбивцею" [30])? Обидва (хоча й по-різному) надзвичайно обдаровані, вони (саме через цю свою обдарованість) з подвійною силою відчували в собі батьківське начало, цю сластолюбну "комашиність" ("Він — вільний та надійно захищений громадянин світу, оскільки

його закуто в ланцюг достатньо довгий, аби забезпечити йому свободу пересування по всій земній поверхні, і все ж недостатньо довгий, щоб його можна було відтягти за межі цього світу. В той же час, він — вільний та надійно захищений громадянин неба, оскільки його закуто ще й у небесний ланцюг аналогічної конструкції. Отож, коли він нахилиє голову до землі, його починає душити небесний нашійник, а коли він підводить голову до неба, тоді його душить нашійник земний" [31]). Однак не було б Івана без цієї ницості, не було б і Міті без цього сластолюбства. Подібно до "степового вовка" (героя однойменного роману Г. Гессе), Франц, якого вигляд охайно застеленого батьківського ліжка був здатний довести до блювоти, мріяв про цю ж охайність, про затишок власного гніздечка. Це нагадує стан людини, яка опинилась у в'язниці. Вона не тільки не має наміру втекти (що, втім, все одно неможливо), вона не збирається також перетворювати в'язницю на пишну будівлю, де могла б розважатися. Однак, якщо вона втече, тоді не зможе здійснити перебудову, а коли здійснить перебудову, їй вже не вдасться втекти [32].

Подорога вважає, що Кафка вислизнув з часу-простору батьківського "Ти", рятуючись у дивовижному дарі письменництва [33]. Проте сам Кафка до такого вислизання ставиться вельми іронічно: "Тут я справді в чомусь став самостійним і відійшов від Тебе, хоча це чимось нагадує хробака, який, коли наступити ногою на задню частину, відірветься і відповзе вбік." [34].

З примхи письменника народжуються цілі світи. Інша річ, що справжній творець, будуючи власне царство, будує для себе ешафот (див. оповідання Борхеса "Біатанатос") — в цьому — насолода, гра і відчай творця ("...письменництво — це гра і відчай... той, хто пише, вдивляється в те, як він живе та помирає, і насолоджується цим видовищем..." [35]).

Все життя його мучив "...страх перед найвеличезнішим і наймізернішим, страх, судомний страх вимовити слово..." [36]. Страх цей породжував у ньому батько: "*Ти дуже рано заборонив мені слово.* Твоя погроза: "Не заперечувати!" — і підведена догори рука супроводжують мене споконвіку... біля Тебе я не міг ні думати, ні говорити." [37]

Так він ставав подвійним в'язнем: дитячий страх вимовити слово та відчай творця перед письмовим столом (страх залишити це слово невимовленим) душили його. "Встановлено чотири стовпи. Крізь два середні проходять стовп-

чики, до яких кріплять руки "злочинця"; крізь два зовнішні стовпи проходять стовпчики для кріплення ніг. Прив'язавши таким чином людину, стовпчики починають потроху розводити доти, поки людину не розірве посередині." [38].

Чи було для нього слово тільки притулком? Чи формою молитви? (В одному з листів до М. Брода: "Якось під час прогулянки мій собака перехопив крота, що не встиг перебігти нам дорогу. Собака то кидався на нього, то знову відпускав... Спершу все це мене розважало, надзвичайно утішно було спостерігати за переляканим звірком, який у паніці відчайдушно, хоча й марно, намагався знайти щілину або нірку в уторваному ґрунті. Але в якусь мить, коли собака знову до нього підскочив і торкнув лапою, кріт раптом скрикнув. К-с-с-с, к-с-с — так він кричав". Людина, така велична в своєму прямоствоянні, яка до того ж є хазяїном собаки — людина спершу сміється з відчайдушних та марних зусиль крота. А той навіть не знає, що може звернутися до людини за допомогою, *його не навчено молитви*, все, що він може, — це скрикнути. Це єдине, що здатне розчулити Бога, оскільки тут людина, звичайно ж, виступає Богом, вона — вища істота, вона — осереддя влади [39]. Він приречений бути кротом, якого не навчено молитви, або навчитися їй — "Письмо — форма молитви" [40]). Чи зручно мозаїкою мрій та фантазій, з якої не хотілося (та й страшно було) виходити у дорослий, реальний, жорстокий світ? Єдиним способом існування — і водночас страшним відчаєм, мукою, тортурями.

За Бланшо, аби назвати щось, він мав позбавити його реальності (це був ерзац — "У моїх писаннях мова йшла про Тебе, я виливав у них свої сльози, які не міг вилити біля Твого серця" [41], це були дитячі іграшки — "...письменництво і все з ним пов'язане суть мої маленькі намагання стати самостійним, *спроби втечГ* [42]), вбити його. А воно роздирило йому обличчя, "...прегарний жарг, що примушує лити гіркі сльози Господа Бога та викликає в пеклі божевільний, справді пекельний сміх: *ми ніколи не можемо мати чужого Бога — тільки нашого...*" [43].

"...В вас этот вопрос не решен, и в этом ваше великое горе, ибо настоятельно требует разрешения... Если не может решиться в положительную сторону, то никогда не решится и в отрицательную, сами знаете это свойство вашего сердца; и в этом вся мука его. Но благодарите Творца, что дал вам сердце высшее, способное такою мукою мучиться..." [44]

1. *Затонский Д.* Кафка и проблемы модернизма.— М., 1965.—С. 9.
2. *Гайденок П.* Прорыв к трансцендентному. Новая онтология XX в.— М., 1997.— С. 248.
3. *Фрейд З.* Психоанализ. Религия, Культура.— М., 1992.—С. 206—208, 251.
4. Там само.— С. 253.
5. *Подорога В.* Выражение и смысл. М., 1995.— С. 63.
6. *Шарп Д.* Незримый ворон. Конфликт и трансформация в жизни Франца Кафки.— Воронеж, 1994.— С. 71.
7. *Кафка Ф.* Дневники и письма.— М., 1995.— С. 451.
8. *Батай Ж.* Литература и зло.— М., 1994.— С. 108.
9. Там само.— С. 109.
10. Там само.— С. 109—110.
11. *Кафка Ф.* Вказ. праця.— С. 488.
12. *Кафка Ф.* Дневники.— М., 1998.—С. 157.
13. *Кафка Ф.* Дневники и письма.— М., 1995.— С. 452.
14. *Фромм Э.* Психоанализ и этика.— М., 1993.— С. 123.
15. *Кафка Ф.* Дневники и письма.— М., 1995.— С. 559.
16. Там само.— С. 451.
17. *Кафка Ф.* Дневники.— С. 168.
18. *Канетти Э.* Другой процесс. Франц Кафка. Письма к Фелице// ИЛ.— 1993.— № 3.— С. 176.
19. *Кафка Ф.* Дневники и письма.— М., 1995.— С. 485.
20. Там само.— С. 454.
21. *Фромм Э.* Вказ. праця.— С. 120.
22. *Кафка Ф.* Дневники и письма.— М., 1995.— С.453.
23. *Фромм Э.* Вказ. праця.— С. 133.
24. *Подорога В.* Вказ. праця.— С. 405—406.
25. *Кафка Ф.* Дневники и письма.— М., 1995.— С. 486.
26. *Подорога В.* Вказ. праця.— С. 409.
27. *Фромм Э.* Вказ. праця.— С. 119.
28. *Достоевский Ф.* Братья Карамазовы.— Paris, 1995.—С. 236.
29. *Батай Ж.* Вказ. праця.—С. 109.
30. Достоевский. Материалы и исследования.— Л., 1976.—Вып. 2.—С. 125.
31. *Шарп Д.* Вказ. праця.— С. 36—37.
32. *Кафка Ф.* Дневники и письма.— М., 1995.— С. 485.
33. *Подорога В.* Вказ. праця.— С. 413.
34. *Кафка Ф.* Вказ. праця.— С. 475.
35. *Давид К.* Франц Кафка.— Харьков—Ростов-на-Дону, 1998.—С. 353.
36. *Кафка Ф.* Вказ. праця.— С. 574.
37. Там само.— С. 455.
38. *Шарп Д.* Вказ. праця.— С. 36.
39. *Канетти Э.* Вказ. праця.— С. 181.
40. *Давид К.* Вказ. праця.— С. 281.
41. Там само.—С. 281.
42. Там само.— С. 487.
43. Там само.— С. 75—76.
44. *Достоевский Ф.* Братья Карамазовы.— Paris, 1995.—С. 70.

Berdychevska M. A.

**GOD ISN'T DEAD,
BUT ITS NECESSARY TO KILL HIM
(F. Kafka's "Letter to father")**

Leaning for F. Kafka's "Letter to father", the author makes supposition that relations with father illustrate Kafka's attitude to transcendental power, and therefore to his own writing. Drawing in the interpretation works of Z. Freud, E. Fromm, E. Canetty, G. Bataille, M. Blanchot, the article exposes tragic character of inner dialogue and impossibility to avoid this konflikt.